

ДИДЕД ЧАЛ ГЫИ ГБАЛДА АВА?

Са бязи жегьил кьелемэгьлийри гьакъни лезги сайтар ва форум арадал гьизвайбуру и суалдин жаваб жагъурун паталди зал чарар ракъурнава. Жегьилри сад садакай хабарсуздаказ ганвай суалрай абур лезги чалахъ ялзавайди, адан таъсиб члугъзавайди, ам вилик тухуз алахъзавайди ашкара жезва.

Дидед чал вучиз гуьнгуьнай акъатзава лугъуз хабар къазва жегьилри. Гьахълу я абур. Гьакъикъатдани чи кхьинрин чалан гьалар хъсанзавач. Са гафни авачиз, и карди абурун рикл тларзава, абурев веревирдер ийиз тазва, и татугайвал арадай акъудун патал алахъунар ийиз, рекъер жагъуриз мажбурзава.

ТІАЛ АВАЙ СУАЛАР

Суалра ифин ава, тІал ава. Гьавилияй дидед чалахъ рикл кана зал чарар ракъурнавай, интернетда захъ галаз веревирдер ийиз кланзавай вири жегьилри разивал къалурзава за.

Гагъ-гагъ, вахт хъайила, зун интернетдин лезги форумра дуьшуьш жезвай дискуссийхъ галаз таниш жезва. Дидед члалалди тухузвай, гзаф члавуз хайи чалахъ галаз алакьалу тир и веревирдери зи рикл шадарзава. Гилан жегьилрин къула савадлу, чирвилерихъ ялзавай, члал дериндай чириз алахъзавай, ам патан члаларин таъсирдикай хкудиз кланзавай, михъи, цлалцлал чалахъ ялзавайбуру тІимил авач. Абур гьакъни лезги ктабра члалан гьалатлар акуна, абур арадай акъудиз алахъзавай келдайбуру я. Им рикл шадардай, кутугай кар я.

Интернетди алай вахтунда чи умуьрда мектебди къугъзавай роль къугъзавач. Ада ара датІана чаз чун чирзава - чи тарих, лезгийрин камалэгьлийр, халкъдин кьегьал веледар, члалан женгчияр ва ик мад. Лезги члаланни урус члалан, урус члаланни лезги члалан гафарганар, чара-чара зарийрин эсерар интернетда хъуни чирвилер къачудай мумкинвилер генани артухарзава. Хиве къуна кланда хъи, интернет чапдин материалралди таъминарзавай инсанар халисан члалан женгчияр я.

Дидед чал гьи гьалда аватІа, чи рахунрай къатІуниз жедат. Квел лезги члалалди фасагъатлудаказ, маса члаларай атанвай гафарикай са акъван менфят къачун тавуна рахадайбуру эхиримжи гьилера мус гьалтна? Бес къун жув лезгидалди гьикл рахазва? Са геренда санал фагъум ийин. Килик, са фикир агакъарун патал шумудни са къачунвай гафар кардик кутазватІа...

Халкъдикай халкъ ийизвай сад лагъай шартІ адан чІал я. Чалакай менфят къачузвайбурун, адал рахазвайбурун къадар гьикъван пара хъайтІа, ам гьакъван фад шегьредиз акъатда. Халкъ яз гьисабун патал адан чІалал гьич тахъайтІа 100 агъзур кас рахан чарасуз я. Чи къадар лагъайтІа, идалай са шумудра пара я. Философиядин илимрин доктор, профессор Агъед Агъаева кьейд авурвал, лезгийри чпин къадардал гьалтайла дуьньядин 800 халкъдин арада 442-чка, Къафкъаздин 23 халкъдин арада 8-чка къазва. Ингъе чІалаз гьуьрметна, ам кваз къуна, адан иервал къатІана рахазвайбурун къадар къвердавай тІимил жезва. Члал гьар са къунни къил тирди гзафбуру риклелай ракъурзава. Гьа им тушни виридалайни чІехи татугайвал?

ТІвар хуьх, чил хуьх, чІал хуьх.

СУВАРИЗ ЭЛКЪВЕЙ ЮГЪ

Шумуд йисар я дуьньядин агъалийри дидед члалан югъ кьейд ийиз. Вичин халкъдал, адан члалал дамахзавай инсанар патал им зурба сувар я. **Адан тарих 1952 - йисалай гатІунзава. Гьа йисан 21- февралдиз бенгал чІал патал гьукуматдин чІалан статус тІалаб авур рагъэкъечІдай Пакистандин агъалияр куьчейриз экъечІнай. Ингъе бенгал чІалан таъсиб члугъзавай динж инсанар гьукуматдин яракълуйрин гуьллейриз туьш хъанай. Шумудни са студентдин умуьр къатІ хъанай. А члавуз жегьилрин мурад къиллиз акъатначиртІани, абур цайи тумари цІир ганай. Гуьгъуьнлай Бангладеш Республика арадиз гьайила а ивидалди кхъей тарих риклел хъанай...**

1999 - йисуз и вакъиа ЮНЕСКО-ди риклел хкана. Гьа йисан 17 -ноябрдиз вичин къилин конференциядал и тешилатди виридуьньяда хайи члалан югъ кьейд авун къарардиз къачунай. 2000 - йисалай къил кутуна гьар йисан 21 - февраль дуьньядин агъалийри сувар хъиз къиле тухузва. 2000 - йис лагъайтІа, дуьньядин тарихда хайи члалан йис хъиз гьатна. И фактари субутзавайвал, гьар са халкъ патал адан дидед чІал багъани я, играмини.

Садазни сир туш хъи, члалар гзаф куьлгерин ачарар я. Къе дуьньяда авай къаларин виридан бинедат чІал ава. Гзаф халкъар чпин чІал хуьз, ам вилик тухуз кланз женгиниз экъечІнава. Ингъе хайи чІал кваз къазвачир, ам рекъизвайди байихзавачир халкъарни тІимил авач.

ДЕЛИРИ ВУЧ ЛУГЪУЗВА?

Алай вахтунда дуьньяда 6000-дав агакъна члалар ава. Абурукай са паяри чан гуьзва. 250 кхьинрин члалар я. Гьар садалди 100 миллиондлай гзаф инсанар рахазвай 4 чІал, 50-100 миллион инсанар рахазвай 6 чІал ава. 32 члалан гьар садакай 10-50 миллион инсанди менфят къачузва. Амай гьар са чІалал 10 агъзурдалай 1 миллиондиз агакъна инсанар рахазва. Са анжах Россияда 130-далай гзаф халкъар яшамаш жезва. 6 чІал ООН-ди дуьньядин официальной чІалар хъиз къабулнава. Ибур ингилис, француз, араб, китаи, урус ва испан чІалар я. Гьар йисуз дуьньяда цІудралди чІалар рекъизва ва и гьал къвердавай мадни къатидиз давам жезва.

Тек са Индияда 1600 чІал ва нугъат ава. И уьлкведин Конституцияди вичин вири агъалийри хайи чІалар хуьдай, абур вилик тухудай ихтиярар ганва. Анжах кардал гьалтайла, ина гъвечи чІалар ингилис чІала чуькъвена арадай акъудзава.

Ихътин гьалар дуьньядин маса уьлквейрани дуьшуьш жезва. **Къе къадардал гьалтайла тІимил тир халкъарин чІалариз цІийи технологияр арадал агъуни лугъуз тежедай хътин къацІ гуьзва. Интернетда гьатнавачир чІал авачирдай къазва. Алай вахтунда интернетдин материалрин 81% ингилис, 2% немс ва япон, 1% француз, испан ва скандинав чІаларалди я. Амай вири чІалари веб-чпинрин 8% къазва.**

Къе садазни сир туш хъи, дуьньяда ислэгъвал хуьнин къилин ачар халкъарин чІалариз икрам авун я. Гьар са чІал тай авачирди, махсусди я. Ада халкъдин къетІенвал, жуввал къалурзава. «Члаларикай виридалайни хъсанди дидедин чІал я» лагъай М.И.Калинин гьикъван гьахълу тир. Гьар са

чІала халкъдин тарих, меденят, адетар ава. Гьар са чІал инсаниятдин виридалайни чІехи амарат я, гьавилияй ам хуьн инсаниятдин буржи я.

ЖЕНГЧИЯР КІАНДА

Гьар са чІал хуьн ва вилик тухун патал женгчияр герек я. XX асирдин сифте къилера чи зурба камалэгьлийр тир Гьажибег Гьажибеговани Мегъамед Гьажиева хайи халкъдизни дидед чІалаз къуллугъ авуналди чи ватанэгьлийрин риклера чпин гуьмбет хкажна. Абурун рехъ Унейзат Мейланова, Букар Талибов, Ражиддин Гьайдаров хътин чІалан алими давамарна. Алай аямда академик Агъмедулагъ Гуьлмегъамедова чІалан илимда тухузвай кІвалахъяри рикл шадарзава. Фаида Гъаниева, Нариман Абдулмуталибов, Фейзудин Нагъиев хътин алимрин ахтармишунарни руьгъ кутадайбуру я. И сиягъдиз мадни тІварар алава хъийиз жедат. Ингъе ам са акъван чІехиди жедат.

Чи са бязи зарийри чІал хъсанарун патал къиле тухузвай крарини рикл шадарзава. Эхиримжи йисара абур вишералди цІийи гафар арадиз гъанва.

Гьайиф къведай кар ам я хъи, чахъ лезги чІал вилик тухудай са бязи алахъунар аватІани, къилди концепция авач, и рекъай къилди алимрин кІвалІал арадиз гъун, гьукуматдин патай адаз къайгъударвал къалурун чарасуз я. ГьакІ хъайила чи кхьинрин чІалахъ, гафарганрихъ галаз алакьалу тир гзаф меселарини гуьнгуьна гьатда. Гьелелиг лагъайтІа, чи дидед чІалан гафаргандин винел «Словарь» гаф ала. Им я лезги чІалан гьал. Чи ктабар, газетарни журналар араб, урус ва туьрк гафаралди ацІанва. Вични хайи чІала абур эвездай жуван гафар аваз-аваз. Члалан гзаф пешекарриз куьгъне къайдайрилай гьил къачуна цІийибуру кардик кутаз кланзавач. Гьавилияй къе лезги чІал начагъ я, ам тІалди къунва, куьмек авачиз, арха жагъин тийиз, цІугъиз ава.

XXI виш йисан келдайбурун фагъумарни тІалабунар тафаватлугъур я. Патан чІалара къиле физвай вакъияр виливди хуьзвай лезгийри дидед чІал дамахда аваз, миже кваз, михъиз, цІалцІалдиз акваз клан хъун тІебини кар я. Кхьинрин чІал халкъдин рахунрин чІалан гьисабдай девлетлу авун чарасуз я. Ингъе къе вишералди лезги гафар паспорт авачир инсанар хъиз юкъвал алама.

Къе чна - кьелемэгьлийри халкъдин вилик жуван жавабдарвал къатІана кланзава. Къе чІал хуьн гзафни-гзаф чи хиве гьатнава. Ам чна къвезмай несидал гьикл агакъарайтІа, адани гьакІ къабулда. Гьавилияй чи дегъ гафар чІалаз хкин, рахунра аваз, кхьинра гьатнавачир гафар винел акъудун, герек тушиз маса чІаларай къачунвай гафар хайи гафаралди эвез хъувун чи буржи я. **Чи хуьрера гъеле хъи, чи фольклор хъсандиз чизвай, махар, хкетар, баядар хуралай кІелзавай инсанар ама. Абурувай чи руьгъдин ивира кІватІ хъувуна, халкъдив ахгакъарун чарасуз я. Чи халисан чІал гъана ава.**

ГЪАР СА ЧІАЛ КЪЕТИЕНДИ Я

Гьар са халкъдин чІал тай авачирди я. Ам халкъдин къилин лишан я. Члававай хъиз са куьнивайни халкъдин махсусвал къалуриз жедат. Гьар са чІала а халкъдин ахлакъдин нормаяр, дегъ чІаварин сафунай куьз хъанвай адетар хвенва. Ада чи фикирарни фагъумар гуьнгуьна твазва.

ЧІал - халкъдин меденят я. Н.Н. Моисеева идахъ авсиятда вичин «Инсан ва неосфера» ктабда кхъенва: «Чи планетадин милли палитрадин жуьреба-жуьревал тІебиатди ва адан къанунри чаз бахшнавай чІехи сервет я. Генетикадин жуьреба-жуьревал авайвилай милли жуьреба-жуьревали homo sapiensдин популяция къисметди ягъуникай хуьз куьмек гуьзва. Гьар милли меденят, гьар ацукъун-къарагъун инсаниятдин зигъинда амуькзавайди я. Милли жуьреба-жуьревални меденятдин жуьреба-жуьревал квадрун генетикадин жуьреба-жуьревал квадруниз барабар я - им инсаниятдин гележгдин къиникъ лагъай чІал я».

Дуьньядин гзаф гьукуматри дидедин чІал

хуьн патал къилди къанунар къабулнава.

Испанияда дидед чІалан сувар гзаф гурлудиз къиле тухузва.

Швейцарияда уьлкведин вири чІалар гьукуматдин чІалар яз малумарнава.

Дагъустандин конституцияда чкадин халкъарин чІалар гьукуматдин чІалар тирди ва абурукай гегъеншдиз менфят къачуна кланзавайди кьейд авунва.

1984-йисуз гуржийри Тифлис шегьерда «Дидедин чІал» тІвар алай гуьмбет туьклуьрнай. Гьар йисан сентябрдин вацра мектебра тарсар башламишдай чІавуз муаллимри аялар гъа гуьмбетдал тухуда. Абуру дидед чІал дериндай чирда, ам вилик тухуда лагъана къин къада.

2002-йисуз Азербайжандин Евлах ва Іеііаâ=ââеё шегьерра «Дидед чІал» тІвар ганвай гуьмбетар ачухарна. Гьар йисан 1-август Азербайжандин милли алфавитдинни чІалан сувар хъиз кьейд ийизва.

И фактар дидед чІалаз икрам авунин къетІен лишанар я. Исаятда дуьньядин квахъзавай чІаларин нугъатдин фонд арадиз гъун, ам компьютердин куьмекдалди тарихда хуьн патал хийирлу крар къиле физва. Дуьньядин лингвистар чара-чара этносрин чІалар гел амачиз квахъунин акси я. Абур ихътин фикирдал атанва хъи, ингилис, испан, араб, немс, француз, урус ва маса чІехи чІаларал рахазвайбуру гьикъван гзаф хъайитІани, инсанар чпин дидед чІаларал рахан чарасуз я. Куьз лагъайтІа, чи руьгъдин ивира дидедин чІалававай хъиз са куьнивайни винел акъудиз жедат. Члал чи алатай девирринни виликай къвезмай виш йисарин арада авай чан алай муьгъ я. Ам инсанарин алакьунар винел акъудай лишан я.

ВИРИДАЛАЙНИ ХІЦИ ЯРАКЪ

Гьи чІалан умуьр гьикъван жедатІа, ам гъа чІалал рахазвай халкъдин вилик-къилик квай инсанрилай, адан камалэгьлийрилай аслу я. Ингъе чІалан умуьр тайинарзавай мадни са шартІ ава - жегъил несил. Жегъилар чпин этносдал рикл алай, адан тарихдихъ, меденятдихъ, ялдай, къегъал ксаралди дамахдайбуру ятІа, абур чІал рекъиз тадач.

«Лезгийрин виридалайни къудратлу ва хці яракъ чІал я», - лагъанай чи зурба алим Гьажибег Гьажибегова.

И гафарикай ругъ акатна лезги чІал вилик тухун патал алахъунар ийизвай чи ватанэгълийрин къадар югъ-къандавай пара жезва. Идахъ авсиятда чал гьар юкъуз хъсан хабарар агакъзава. Къазахстандин са шумуд шегьерда лезги чІал чирзавай мектебар кардик кутунва. Москвада гьар йисуз Яран суварин мярекат лезги чІалалди къиле тухузва. Харьковдин лезги жемиятди йиса садра дуьньядин лезгийр патал чІалан конкурсар тухузва. Бакудин ва Москвадин лезги жегъилри тухузвай «Демер» лезги чІалалди къиле физва. Интернетдин лезги сайтара чІалахъ галаз алакьалу веревирдрин дережа къвердавай хкаж жезва. Казан шегьерда кІелзавай къе лезги студентди Интернетдин радио арадиз гъанва. КІларин Уьнуьгъ хуьруьн са шумуд жегъилди хайи хуьруькай лезги чІалалди фильм чІугунва...

Ибур рикл ахъайдай, инсандик руьгъ кутадай хабарар я. И фактари субутзавайвал, хайи чІалан таъсиб члугъзавайбурун къадар къвердавай пара жезва. Ихътинбуру аватІа, чи чІал квахъдич. Амма ихътин жегъилриз куьмек гана кланзава. Чи чІалан алими, вири кьелемэгълийри - журналистри, зарийри цІийи къуватрихъ галаз санал хайи чІал вилик тухун патал вири жуьредин алахъунар авун чарасуз я.

21-февраль дидед чІалан югъ я. Квез и сувар рикІин сидкъидай барка ийизва чна. Дидед чІалан тІвар алай и сувар лайихлудаказ къиле тухун патал чна лезги чІалаз яргъи умуьр, ам шегъреда хъун, адал рахазвай хайибуруз лагъайтІа, руьгъдин къакъанвал тІалабзава.

Седакъет КЕРИМОВА